

Рус хукмронлиги ўрнатилгач, Туркистонда миллий давлатлар йук килиниб, ўлканинг сиёсий-маъмурий тизими Россия манфаатлари нуктаи назаридан шакллантирилди. Олий ва ўрта бошқарув лавозимлари рус харбийлари кўлига топширилиб, тубжой халқлар вакиллари факат ижрочи сифатида қуйи лавозимларга тайинланди. Гарчанд бу борада сайлов тартиблари жорий этилган бўлсада, лекин Рус давлатига содик кишиларгина амалга ўтказилган. Масалан, волост (бўлис) рах-барлиги ва кишлок оксоколлигига сайланган шахслар шулар жумласидандир. Бундай хол Туркистон губернаторлигига карашли ерларда хукм сурган эди. Россиянинг минтақадаги асосий таянчи бўлмиш бу губернаторлик Сирдарё, Фаргона, Самарканд, Еттисув ва Каспийорти вилоятларини ўз ичига олиб, пойтахти Тошкент шахри хисобланган.

Ўз навбатида, вилоятлар уездлардан ташкил топган. Чунончи, Сирдарё вилоятига: Тошкент, Чимкент, Авлиёота, Козоли ва Перов; Фаргонага: Кўкон, Андижон, Наманган, Маргилон ва Ўш; Самаркандга: Жиззах, Самарканд, Каттакўргон ва Хўжанд; Еттисувга: Верний, Копал, Лепсин, Жаркент, Пишпак ва Пржевалск; Каспийортига: Ашхобод, Красноводск, Мангишлок, Марв ва Тажан уездлари киритилган. Вилоятларни харбий губернаторлар, уездларни бошлиқлар бошқарган.

ТТТу тарзда Туркистон генерал-губернаторлигига хозирги Ўзбекистон, Козогистон, Киргизистон ва Туркменистоннинг талай қисми караган. Унинг ахолисининг умумий сони тахминан 5,5 миллион хисобланиб, ўзбеклар салмоқли ўринни эгаллаган.

Ахоли сони Бухоро хонлигида 3 миллион, Хивада эса 500-700 минг кишидан иборат булган. Бу жойларда ҳам ўзбеклар кўпчиликни ташкил киларди.

Гарчанд Бухоро амирлиги ва Хива хонлигида эски давлат тузуми сакланган эсада, лекин улар амалда рус давлатининг мустамлакалари булиб, том маънода миллий давлатлар эмасдилар. Хар иккала хонликнинг хукмдорлари боскинчилар томоидам кугирчокка айлантирилган кишилар эди.

Рус ҳукумати Туркистон ўлкасими уч қисмга бўлинган холда мустамлака бўғовида ушлаб турарди. ўлкани бу тарзда парчалашдан мақсад ўзбеклар, тожиклар, козоклар, киргизлар, туркманлар ва коракалпоқларнинг бирдамлигига ва катта бир оилага бирлашишларига йўл қўймасликдан иборат эди. Худди шу мақсадни кўзлаган холда, боскинчилар миллий низо уругларини сочиб турдилар. Ўлкада рус тилига давлат макоми берилиб, миллий тиллар бурчакка сиқиб қўйилди. Окибат-да рус тилини тарғиб қилиш ва ўрганиш зарурияти тобора кучайди. Улкада рус-тузем мактаблари очилди ва уларнинг сони тобора ортиб борди. Уларда Россияга содик кишиларни тарбиялаб, етиштириш вазифаси қўйилди.

Рус хукумати руслаштириш ва улугдавлатчиликка асосланган сиесат юргизди. Бу ҳақда 1870 йили Россия халк маорифи вазирлигининг кўрсатмасида: «Тубжой халкларни руслаштириш маорифнинг асосий вазифаси бўлмоғи лозим», деб таъкидланганлиги ҳам гувоҳлик беради. Шунинг учун рус хукумати имкони борича мил-лий тил ва миллий маданиятни ривожлантиришга онг-ли равишда тўскинлик килиб, мактаблар ва мадрасалар таъминотиға маблаг ажратишни хаелиға ҳам кел-тирмади. Бирок, махаллий савдо ахли ва бошка тоифадаги ўз ватаниға содик кишилар мактаб-мадрасаларни кўллаб-куватлаб турдилар, янги мадрасалар курдилар. Рус хукумати эса махаллий ахоли учун бирорта мактаб, ўрта ва олий ўқув юрти бунед этмай, жон-жаҳди билан ўлка бойликларини ўзлаштириш учун барча имкониятлар-дан фойдаланди.

Маълумки, ислом дини кўп асрлар мобайнида жамият маънавиятининг асоси бўлиб келаётган эди. Дин пешволари хар кандай огир ва дахшатли шароитларда ҳам олдинги сафларда туриб, умуммиллий манфаатларни химоя килганлар. Улар халкни боскинчиларға карши курашға отлантиришда муҳим ўрин эгаллаб, муштакиллик ва динни саклашға каратилган барча чораларни кўрганлар. Уламоларнинг бундай ватанпарварлиги Рус давлатининг тажовузлари вақтида ҳам ёркин намоён бўлди. Шу боис рус хукумати вакиллари дин пешволарини энг хавфли душман хисоблаб, улар мавкейға каттик зарба беришға интилдилар.

1877 йили Фаргона вилоятининг харбий губернатори генерал Скобелев Кауфманға шундай деб езганди: «Махаллий халкнинг орасида хоннинг амалдорлари ва айникса, рухонийлар сингари бизнинг душманларимиз кўп. Биз келганимиздан кейин улар факат собик мавкелариниғина эмас, балки яхши хаётни таъминловчи имкониятлардан ҳам айрилдилар. Ўша тоифадаги кишилар ўз жамиятининг руҳи ва заиф томонларини яхши билганликлари учун аввалги тартибларни тиклаш максатида халкни русларға карши отлантиришға кодирдилар».

Рус маъмурияти бунини яхши англаб, рухонийларни сиёсатдан четлаштириб, фаолиятини чегаралади, каттик назорат остида тутиб турди. Улар вакф ерларини кискартириб, рухонийларнинг иктисодий манфаатларига анча зиён етказдилар. 1886 йилги «Туркистон вилоятини бошкариш» хақидаги янги низомда давлат ерларини вакф ва бошка ахолиға тегишли ерлар хисобига кенгайтиришнинг конунийлаштирилиши катта норозилик уйготди. Рус хукумати ўзига муштахам таянч барпо этиш ва хукмронлигини муштахамлаш максатида рус шаҳарлари ва посёлкаларини куришға алоҳида ахамият берди. Натижада Россиянинг турли жойларидан Туркистон ўлкасига кўчиб келувчи кишилар сони тобора ошиб борди. XIX асрнинг охириға келиб, ўлкаға ўрнашган русларнинг сони 197420 кишиға етди. Улардан 95941 таси шаҳарларда ва 101479 таси посёлкаларда яшаган. 1906 йилгача факат харбий хизматни ўтайдиган казакларға Еттисув вилоятида 752197 десятина, Сирдарё вилоятида 159561 десятина, Фаргона вилоятида 9925 десятина, Самарканд вилоятида 22907 десятина, Каспийорти вилоятида 10318 десятина ер берилган. Булардан ташкари, рус дехконлари катта хажмдаги ерлар билан таъминланган. 1917 йилги маълумотға кўра, ўлкадаги русларнинг сони 750 мингға етиб, улардан 400000 киши шаҳарда ва 350000 киши посёлкаларда яшаган. Улар билан

бирга бир неча ўн минг харбийнинг истикомат килгани ҳисобга олинса, у вақтда руслар сони бир миллиондан ошиб кетади. Руслар Тошкент, Самарканд, Андижон, Кўкон, Фаргона, Наманган ва бош-ка эски шаҳарларнинг енбагридаги жойларда ўрнашганлар. Булардан ташқари, Ашхобод, Красноводск, Перов; Козоли, Янги Маргилон, Верний, Пишпак, Копал ва бошқа рус шаҳарлари мавжуд эди. Руслар, айниқса, «Янги Тошкент», «Янги Маргилон» (Фаргона) сингари шаҳарларнинг асосий аҳолиси эдилар. Оренбург Тошкент оралигидаги темир йўл бекатларида (станцияларда) 51 минг рус яшаганлиги маълум.

Руслар Бухоро ва Хива хонликларига ҳам ўрнашиб бордилар. Когон ва Термиз сингари жойларда уларнинг алоҳида тураржойлари юзага келди.

XX аср бошларида темирйўл ва саноат тармоқларининг ривожлантирилиши орқасида ўлкада руслар сони кўпайиб борди. 1916 йилга келиб, масалан, Тошкентдаги биргина «Рус шаҳри» аҳолисининг сони 60 минг кишига етди. Бу ўша давр учун катта ракам эди, албатта. Бу ўринда бутун Туркистон ўлкаси сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий ҳаётининг тақдири ўша «рус шаҳри»-нинг кўлидалигини ҳисобга олинса, масала янада ойдинлашади.

Руслар унумдор ерлар ва ҳукумат имтиёзларидан фойдаланиб, хўжаликларини анча мустаҳкамлаб олганлар. Уларнинг турмуш даражаси ўзбек дехконлариникига нисбатан анча баланд бўлган. Чунончи, 1917 йили улар ихтиёрида 1.114.173 бош қорамол бор эди. Ўлкада мусулмончиликка мутлақо тўғри келмайдиган чўчкачилик ҳам ривожлантирилиб, 1916 йили улар 100 минг бошни ташкил этган.

Темирйўллар, саноат қорхоналари, савдо-сотикдан олинадиган даромадлар ҳам асосан рус ҳукумати ва капиталистларининг чўнтагига тушган. Зеро, ўлкадан пахта, ипак ва бошқа маҳсулотларнинг деярли ҳаммаси хомашё сифатида Россияга юборилиб, у ердан тайёр моллар келтирилган. Бунинг орқасида Туркистон ўлкаси Россиянинг хомашё манбаига ва тайёр маҳсулотлар бозорига айланди.

Шу сабабли руслар тажовузларининг дастлабки йилларида бошланган мустиқлик учун кураш Туркистонда Россия ҳукмронлиги даврида ҳам тухтамади, давом этаверди. Бухол 1892, 1898 ва 1916 йилларда кўтарилган миллий-озодлик ҳаракатларида ўз ифодасини топди.

Ҳамид Зиеёв